

◆ Sərhədsiz söz sərvətimiz

ANAR

GÜNEYDƏN GƏLƏN SƏSLƏR

İki yüz ildən artıqdır ki, Araz çayı İran tərkibindəki Cənubi Azərbaycanı bu gün müstəqil dövlət olan Şimali Azərbaycandan ayırır. Amma şeirimizin iftixarı olan sənətkarların adlarını çəkmək yetərlidir ki, vahid ədəbiyyatımızın bölünməz olduğu bilinsin: Nizami Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Nişat Şirvani, Ağa Məsih Şirvani, Nəvvab Qarabaği, Qətran Təbrizi, Qövsü Təbrizi, Saib Təbrizi, Əbdülqədir Marağayi, Arif Ərdəbili... Gəncə, Şirvan, Qarabağ – Quzey; Təbriz, Ərdəbil, Marağa – Güney Azərbaycan...

Uzun illər boyu Güney Azərbaycanda ana dilində şeir yazmaq böyük çətinliklərlə üzləşir.

Cənubi Azərbaycanın böyük şairi, «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbinin təsiriylə yetişən Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri (1873-1934) «Anan təlim edən dildə» adlı şeirində yazırdı:

*Dilim türki, sözüüm sadə, özüüm səhbəyə-dildədə,
Mənimtək şairin əlbəttə, olar kasad bazarı.
Dünən şeir ilə namə apardım şahı İranə,
Dedi: Torki nəmidanəm, mərə to beççə pəndari?
Özü türk oğlu türk, amma deyir türki cəhalətdir,
Xudaya, müzhəmil qıl taxtdan bu ali Qacarı...
Ümidin kəsmə Möcüz, yaz anan təlim edən dildə,
Gəzər bir ərnağantək dəftərin Çinü-tatarı...*

XX əsrdə Cənubi Azərbaycan xalqı üç dəfə öz azadlığı, doğma dildə yazıb-oxumaq haqqı uğrunda mübarizəyə qalxıb – keçən əsrin əvvəllərində, iyirminci və qırxıncı illərində. Hər dəfə də xalqın azad olmaq əzmi qan içində boğulub. Amma nisbətən «dinc» illərdə də milli könləliklə, doğma dilə qoyulmuş yasaqlarla bərişmayanların aqibəti – edamlar, dar ağacları, sifarişli qətlər, zindanlar və sürgünlər olub. Gənc yaşlarından inqilabi hərəkata qoşulmuş, fədai dostlarıyla bir yerdə

məhbəslərə atılmış şairə Mərziyə Üsküyünü (1945-1973) şah polisi 27 yaşında qətl etmişdir.

*Gecələrim aysızdır
Gündüzlərim günəşsiz.
Ömrüm illərdən bəri
Bu cür sovuşur – səssiz.
Nifrət, soyuq aldanış
Yurdumuzu qaplamış.
Kökü dildən quruyub
səadətin, şadlığın.
Qaranlıq yığın-yığın,
nə sonu var, nə dibi.
Ah bu zülmət, kor zülmət
gəmirəkdə qəlbimi.*

Bu həzin şeirin müəllifi Mərziyə Üsküyü (Dalğa) haqqında Şimali Azərbaycan oxucularına məlumatı ilk dəfə yazıçı-alim Əzizə xanım Cəfərzadə vermişdir. Bəxtiyar Vahabzadə Mərziyəyə poema həsr etmişdir.

İstedadlı gənc nasir, hekayələri İranda və İrandan uzaqlarda da geniş şöhrət qazanmış Səməd Behrəngini Araz çayında boğdurmuşlar.

Güney Azərbaycanın qocaman şairi Həbib Sahir Səməd Behrənginin ölümünə şeir həsr edib:

*Yayın isti bir günündə
Dağdan qəmgin günəş doğdu.
Hələ o gün gün batmadan
Bəhrəngini Araz boğdu.*

BU QARANLIQ GECƏDƏ NƏ GEDƏN VAR, NƏ GƏLƏN

Həbib Sahir (1903-1985) Güney Azərbaycanın görkəmli şairlərindəndir. Təbrizdə doğulmuş, ali təhsilini İstanbul Universitetinin coğrafiya fakültəsində almışdır. Təbrizdə, Zəncanda, Ərdəbildə, Qəzvinə, Tehrandə dərslər demişdir.

Doğma Azərbaycan dilində əruz, heca və sərbəst vəzlərdə yazdığı şeirlərlə Həbib Sahir Güney ədəbiyyatımıza yeni bir ruh gətirmişdir. Cənubi Azərbaycan poeziyasının yeniləşməsində, onun təzə formalarla, ritmlərlə, vəzlərlə zənginləşməsində, üslub cəhətdən əlvanlaşmasında Həbib Sahirin xidmətləri əvəzsizdir.

Azərbaycan dilindən başqa, Türkiyə türkcəsində, farsca və ərəbcə də şeirlər yazmışdır.

Fars, ərəb, fransız dillərini mükəmməl bilən şairin Lermontovdan, Bodlerdən tərcümələri var.

H.Sahirin müxtəlif şeirləri orijinallığı, təkrarsızlığıyla seçilir. Şair ən adi sözlərlə müəyyən ovqat yarada bilir, ən sadə boyalarla canlı lövhə rəsm edir:

*Cavahir oldumsa,
Kimsə almadı.*

*Əridim, əridim,
İzim qalmadı.
Yoldaşlarım məni
yada salmadı.
Burax gedim, gözəl!
Axşamçağıdır.
Gün batır, kölgələr
yerdə sürünür,
Səhəndin ətəgi
sisə bürünür.
Uzaqlardan qızıl
Vətən görünür,
Burax gedim, gözəl!
Axşamçağıdır.*

Həbib Sahirin ənənəvi şeirləriylə yanaşı, elə misraları da var ki, çağdaş poeziyanın ən yüksək örnəkləriylə müqayisə edilə bilər:

*Xəzan çağ
Qızıl günəş oduanıdır,
ağacın yarpaqları
Min bir rəngə boyanıdır...
Hər yarpağın bir rəngi var.
Sevda rəngi,
Həsət rəngi,
Tutqun tozlu
Qürbət rəngi.
Xəzan çağ yel əsərkən
Yağır yarpaq.
Ölgün yarpaq
Qalanıdır qalaq-qalaq,
Bir çox xəzan gəlib keçdi,
Bir çox karvan qonub köçdü,
Bir xəzanda yetim qaldıq.
Bir xəzanda sevdalandıq,
Bir xəzanda alovlandıq.
Ən nəhayət,
xülyaların havasından qanadlandıq.
Gəldi zaman, keçdi zaman,
ayrı düşdük yurdumuzdan.
Həsət qaldıq
sərin-sərin bulaqlara,
gül-çiçəkli otlaqlara.
Zaman keçdi, biz quruduq
Susuz qalan ağaclartək.
Tərvətdən saldı bizi
bilməm qürbət,
yoxsa fələk?*

Diqqət edin, bir şeirin içində neçə müxtəlif mövzular var – təbiət lövhələri, rənglərin doğurduğu assosiasiyalar, təəssüratlar və fikirlər, insan ömrünün çeşidli ovqatları, vətən, yurd həsrəti, həyatın keçəriliyinə təəssüf və bütün bunlara səbəb qürbətini, fələyinmi olması barədə cavabsız sual...

Qədim Şərq ədəbiyyatından gələn hikmət: dünyanın faniliyi, həyatın ötücülüüyü, ömrün karvan kimi keçib getməsi Həbib Sahir poeziyasında çağdaş biçimdə əksini tapır:

***Ey zəbərcəd ulduz
Əgər sən bir başqa aləmlərin
Səhərində parıldayan yaşıl rəngli günəşsən
Mən də tozlu yollar üstə
sönük mehtab işığıyam
Sönüb təbah olmaqlığa amadəyiz
Həm sən, həm mən
Sən sönərkən
gözəl ulduz
gecələrin nəfəsiylə
Mən də sönüb gedəcəyəm
Yaradanın həvəsiylə.***

Həbib Sahir 1945-ci ildə Cənubi Azərbaycanda baş verən milli-azadlıq hərəkatını alqışlamış, S.C.Pişəvəri hökumətini dəstəkləmişdir. O illərdə Rəsul Rzanın redaktorluğu ilə ərəb əlifbasıyla nəşr olunan «Azərbaycan» jurnalında Mehdi Hüseyn Həbib Sahirə məqalə həsr etmişdi:

«Cənubi Azərbaycanın müasir şairləri içərisində Həbib Sahirin də adı hörmətlə yad edilməlidir. Şübhə yoxdur ki, o, son dərəcə orijinal istedadla malik şairdir. Sahirdə ən çox nəzəri cəlb edən cəhət, hadisələrə olduqca səmimi və həyəcanlı münasibət göstərməsidir. Şair çalışır ki, bədii lövhələr özü onun amalını oxucunun qəlbinə yaxınlaşdırsın, onda həyəcan oyatsın».

Cənubi Azərbaycanın o fərəhli günlərində şair hökumətdən heç bir vəzifə ya imtiyazlar almamışdırsa, o günlərin səfasından çox, cəfasını çəkməli oldu. 1946-cı ilin dekabrında Şah qoşunları Cənubi Azərbaycanı qana bələyəndən sonra Həbib Sahir də sürgünə göndərilir. Onun bu dövr poeziyası üçün kədərli ovqat, bədbin ruh səciyyəvidir.

***Söylə Tanrı, bu boş qalan yollardan
Gecə vaxtı kimlər keçdi, kim qaldı
Yarı yarıdan hanki yellər ayırdı
El içində ayrılığı kim saldı?
Xəzan olmuş meşələrin içindən
Eşidilməz nə bir səda, nə bir səs.
Həyatımız o gül açan hədiqə
Sərab imiş, yoxsa Tanrı, boş həvəs?
Söylə Tanrı, köçüb gedən ellərin
Bu dünyada bir də üzü güləcək?***

Yaxud eyni ovqatda başqa bir şeiri:

***Qovuldum ah, vətənimdən, elimdən,
İllər boyu nələr gördüm, nələr mən.
Daşdan-daşa dəydi başım qürbətdə,
Möhnət oldu yar-yoldaşım qürbətdə.
Aclıq çəkib, korluq gördüm dünyada,
Keçdi səmum, söndü odum, ocağım,
Məndən sonra axmaz oldu bulağım.***

Həbib Sahir Süleyman Rüstəmə, Şəhriyara, Firudin İbrahimiyyə şeirlər həsr etmişdir. Gənc yaşında Pişəvəri hökumətində prokuror vəzifəsini daşıyan Firudin İbrahimiyyəni şah cəlladları dardan asmışlar. Firudinə ithaf etdiyi şeirdə

də ağır günlərin acısı, doğma yurdun fəlakəti, dilimizin aqibətiylə bağlı nigarənçılıq hissləri ifadə olunmuşdur:

***Məktəblərdə ana dilin
Oxutduran ustad yoxdur.
Ordu ordu oymaqlarda
Əsir çoxdur, azad yoxdur.
Keçib çıraq, sönüb ocaq,
Xaraba çox, abad yoxdur.***

«Türkcə yazdım, şirinləşdi sözlərim» deyən şair doğma dilə biganə olan, yad dildə yazıb-yaradanlara ağır ittiham verir:

***Nədən dilin danan şair
Yaltaqlanıb sənə etdi?
Xəncər verib cəlladlara
qan içənə dua etdi?***

Həbib Sahir Vətəninə bəlağətli şeirlər qoşmayıb, amma 1946-cı ilin 21 Azərindən sonra doğma yurdunu tərək etməyib İranda qalan şairlərin arasında bu faciənin onun qədər bütün acısıyla duyan və şeirlərində ürək ağrısıyla yazan ikinci müəllifi tapmaq çətindir. H.Sahirin:

***Hamı asudə elin şairi var,
Mən əsir ellərin ah! şairiyəm, –***

beyti mənə Əhməd Cavadın məşhur misralarını xatırlatdı:

***Mən çeynənən bir ölkənin
Haqq bağırən səsiyəm.***

11 il yaş fərqləri olan bu iki şairin talelərində də oxşarlıqlar var. Hər ikisi – biri iki il, o biri bir il azadlığın ləzzətini dadıb, sonra qəbul etmədikləri bir cəmiyyətdə yaşamağa məhkum olublar. Əhməd Cavadı Stalin rejimi güllələdi. Həbib Sahirə ölüm hökmünü şair özü verdi.

1985-ci ildə 82 yaşlı Həbib Sahir intihar edib.

***Gecə keçmiş yarıdan, gözüm yolda... yollarda,
Bu qaranlıq gecədə nə gedən var, nə gələn.
Hava durğun, yel əsməz, pərdələri oynadan
o qələmkar pərdəni çapqın xəyal sənmişən?***

***Gecə keçmiş yarıdan... çıraqımın şöləsi
Alaqranlıqlarda bir ulduztək sönmədə.
Görəmmədim uzaqdan sönük sarı bir ulduz,
Taleyimin ulduzu yuxuları yenmədə...***

***Sahir, yalnız deyilsən, mavi göyün altında
Gecələri yatmayan və yollara göz dikən.
Bir çoxları sənintək itib getdi bu yolda
Sönüb keçən kölgətək, Sahir, sən tək deyilsən...***

ÖMRÜM KEÇDİ, GƏLƏMMƏDİM, GEC OLDU...

Güney Azərbaycanın böyük şairlərindən biri də Məhəmmədhüseyn Şəhriyərdir (1906-1988).

Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar (Bəhcət Təbrizi təxəllüsündən də istifadə edib) Təbrizdə doğulub. Atası Mirağa Xoşginabi həm tanınmış xəttat, həm də vəkil olub. Şairin uşaqlıq illəri doğma Xoşginabda keçib, ilk təhsilini Təbrizdə, ali təhsilini Tehranda alıb. Tibb fakültəsində oxuyub.

Gənclik illərində ağır ruhi sarsıntı keçirir. Aşiq olduğu qıza şahın qohumlarından biri də meylini salır və çox illər sonra «Ettelaat» qəzetinin müxbiriylə söhbətində Şəhriyar etiraf edir ki, adını çəkmək istəmədiyi rəqibi onun həbsinə və Nişapura sürgün edilməsinə nail olub, nəticədə o, təhsilini tamamlaya bilmir və Universiteti bitirməyinə 2-3 ay qalmış Tehranı tərk etməli olur. Amma Şəhriyarın əsl həvəsi tibbə yox, poeziyaya idi. Qısa müddətdə şair kimi məşurlaşır.

Şəhriyar fars dilində yazdığı şeirləriylə İranın ən böyük çağdaş şairləri arasında yer alır, onu hətta «müasir dövrün Hafizi» adlandırırlar. Şəhriyarın anası Kövkəb xanım yalnız oğlunun taleyində həlledici rol oynamayıb, ədəbiyyat tariximizə də misilsiz xidmət göstərmişdir. Tehranda xəstələnmiş oğlunu ziyarət etdiyi zaman deyir: «Oğlum, deyirlər sən böyük şair olmusan. Amma mən sənə dediyin şeirləri başa düşürəm. Bəs niyə mənim dilimdə şeir demirsən? Bir az da mənim dilimdə söylə ki, mən başa düşürəm».

Deyənlərə görə, məhz bu sözlərdən sonra Şəhriyar məşhur «Heydərbabaya salam» poemasını Azəri türkcəsində qələmə alır və ümumiyyətlə, ana dilində yazmağa başlayır. Şəhriyarın Azərbaycan türkcəsində 90-dan artıq şeiri var. Amma onu da qeyd etməyə dəyər ki, fars dilində yazdığı əsərlərində belə doğma dilə məhəbbəti ifadə olunmuşdur. Bu baxımdan onun fars dilində yazdığı və Fikrət Sadığın gözəl tərcüməsində doğma dilimizdə səslənən «Azərbaycan» şeiri çox önəmlidir.

***Könlüm quşu qanad çalmaz sənsiz bir an Azərbaycan,
Xoş günlərin getmir müdam xəyalımdan, Azərbaycan.
Səndən uzaq düşsəm də mən, eşqin ilə yaşayıram,
Yaralanmış qəlbim kimi, qəlbi-viran Azərbaycan.
Yarəb, nədir bir bu qədər ürəkləri qan etməyin,
Qolubağlı qalacaqdır nə vaxtacan Azərbaycan?!
İgidlərin İran üçün şəhid olub, əvəzində
Dərd almısan, qəm almısan sən İrandan, Azərbaycan!
Övladların nə vaxtadək türki-vətən olacaqdır?
Əl-ələ ver, üsyan elə, oyan, oyan, Azərbaycan!
Bəsdir fəraq odlarından kül ələndi başımıza,
Dur ayağa, ya azad ol, ya tamam yan, Azərbaycan!
Şəhriyarın ürəyi də səninkitək yaralıdır,
Azadlıqdır mənə məlhəm, sənə dərman, Azərbaycan!***

Doğma dilə vurğunluq Şəhriyarın «Türkün dili» şeirində öz əksini tapmışdır:

***Türkin dilitək sevgili ehsaslı dil olmaz,
Ayrı dilə qatsa bu əsil dil əsil olmaz.
Öz ləfzini farsa, ərəbə qatmasa şair
Şeirin oxuyanlar, eşidənlər kəsil olmaz.***

Şəhriyar Şimali Azərbaycanın ədəbi həyatıyla maraqlanırdı. Səməd Vurğuna, Süleyman Rüstəm, Məmməd Rahimə, Bəxtiyar Vahabzadəyə, şərqşünas alim Rüstəm Əliyevə şeirlər ya ayrıca misralar həsr edirdi. «Qardaşım Süleyman Rüstəm» adlı şeirində Şəhriyarın öz vətəninə tənhalığı, qarıbliyi, kimsəsizliyi təsirli sözlərlə ifadə olunub. Ömrünün tək təsəllisi – Şimaldakı şair qardaşlarının səsi, həniridir:

**Gün çırtladı, göz qamaşdı,
Araz mənə xosunlaşdı.
Eşqim ayaqyalın qaçdı,
Səsin gəldi Süleymanım!
Sənə qurban mənim canım!**

**Qırx ildir ki, dustağam mən,
Qaralar içrə ağam mən.
Deyirsən bəs ki sağam mən?**

**Bağırmadan iş qurtulub
Boğaz-bağırsağ yırtılıb.**

**Hərdən belə səsin gəlsin,
Gözümüzdən yaşın gəlsin.
Mənim də bir ruhum gülsün,
Haçan səni görə billəm?
Qol boynuva hörə billəm?**

**Qardaşların gözündən öp,
Bəxtiyarın üzündən öp.
Səmədin də sözündən öp,
Mən də təkəm, sizə qurban,
Tək canım hammıza qurban.**

Nə yazıq ki, Şəhriyarın Bakıya gəlmək, şair qardaşlarıyla görüşmək, öpüşmək («*Rahimin bal dodağından öpmək*») arzusu həyata keçmədi. Yanıqlı bir misrasında deyildiyi kimi:

Ömrüm keçdi, gələmmədim, gec oldu.

Heç bir vaxt görmədiyi Şimali Azərbaycan həsrəti Şəhriyarın bir çox şeirlərində, xüsusi bir hüznə «Ayrılıq» şeirində səslənir:

**Bir gözün açar, bir gözün yumar,
Arazı sərin gördükdə umar,
Xəzəri dərin gördükdə cumar,
Qəm dəryasına cuman ayrılıq,
Aman ayrılıq, aman ayrılıq!**

**Arazım vursun baş daşdan daşa,
Göz yaşı gərək başlardan aşa.
Necə yad olsun qardaş qardaşa,
Nə din qanır, nə iman ayrılıq,
Aman ayrılıq, aman ayrılıq!**

Şəhriyarın ana dilində yazdıqlarının zirvəsi şübhəsiz, «Heydərbabaya salam» poemasıdır.

Azərbaycan muxtariyyatının yerlə-yeksan edilməsindən sonra, böyük dövlətlər tərəfindən satılmış və atılmış millətin yenidən dirçəlişinə heç bir ümid qalmadığı bir dövrdə Şəhriyar bulaq suyu kimi saf və duru Azəri türkcəsində bu poemanı yaratdı. «Heydərbabanın» bədii-estetik dəyərlərinə toxunmadan onu vurğulamaq istərdim ki, poemanın məhz bu şəkildə qələmə alınması, ancaq Azərbaycan türklərinə xas olan etnoqrafik cəhətlərin sadalanması və canlandırılması bir cavab idi: İran şovinistlərinin iddia etdikləri fikrə – guya

Azərbaycan türklərinin farslardan fərqlənməməsi fikrinə, doğma dilimizin bizə gəlmə qəsbkarlar tərəfindən qəbul etdirilməsi sərəsəmləmələrinə cavab. Hansı yad dili başqa bir xalqın boğazına zorla soxmaq olar? Rəsmi dövlət dilini, siyasi çıxışların, mətbuatın, tədrisin dilini qəbul etdirmək olar. Amma ilkin qaynaqlarından, folklor örnəklərindən gələn – bayatıları və tapmacaları, laylaları və ağıları, ideomatik ifadələri və atalar sözlərini, zərb-məsəlləri, nağılların və dastanların dilini başqa bir xalqın genetik yaddaşına necə pərçim etmək olar? Bunlar ana südüylə mənimsədiyimiz dildədir, əzəlidir, binədəndir, ilkindir. Şəhriyar da öz yaddaşının və xalq yaddaşının dərinliklərinə baş vuraraq məhz bu bənzərsizliyi, ÖZLÜYÜ, təkrarsızlığı üzə çıxarır. Bu, milli özünüdərk və özünü təsdiq hünəri idi. Boşuna deyil ki, bu əsər Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Türkiyədə diqqətini çəkmiş və onun barəsində yazı yazmışdır.

Şəhriyar ritorikasız, pafossuz, ən adi sözlərlə uzaqda qalmış günlərin, uşaqlığın mənşələrini canlandırır. Uzaq, amma unudulmamış bir keçmişin səhnələri nostalji ovqatlı kino kadrları kimi gözümlərdən qarşısından keçdikcə tək bir insanın, müəllifin hafizəsi deyil, bütöv bir xalqın yaddaşı canlanır. Şəhriyar: Bax, bu bizik, – deyir, – başqalarıyla dost kimi yaşamaq istəyən, amma başqası olmaq istəməyən bir millət.

Düzünü deyim ki, «Heydərbabaya salam» poemasıyla ilk dəfə tanış olanda əsər mənə böyük təsir bağışlamamışdı. Öz poetikası etibarıyla mənə ifrat ənənəvi, hətta arxaik mətn təsiri bağışlamışdı. Bu barədə dərin zəkali ədəbiyyatçımız Yaşar Qarayevlə mübahisəmiz də oldu. Yaşar deyirdi ki, Şəhriyar poeziyasına çağdaş Nazım Hikmət ya Pablo Neruda ölçüləriylə yanaşmaq olmaz. – Niyə olmaz – deyirdim, – əgər onlar eyni bir dövrdə yaşayıb-larsa və dünya poeziyasının müəyyən mərhələsində yazıb-yaradıb-larsa? Bir bu. İkinci isə odur ki, mən Şəhriyarı Nazımla ya Nerudayla müqayisə etməyəm, elə öz milli ədəbiyyatımızın böyük simalarıyla – Molla Pənah Vaqiflə ya Aşıq Ələsgərlə tutuşdururam. Onlardan iki yüz il, yüz il sonra eyni üslubda, eyni biçimdə, eyni estetikada yazmağın nə mənası var? «Heydərbabanın» bütün məğzi Səməd Vurğunun tək bir «Yadıma düşdü» şeirinə sığışa bilər.

Əlbəttə, mən haqlı deyildim. Haqlı Yaşar idi. Mən poemanın İran məkanında və fars mühitində əhəmiyyətini, bir vətəndaş şücaəti kimi vacibliyini yetərincə dərk etməmişdim. Şeirləri və poemalarında, pyeslərində müasir Azərbaycanın və onun tarixinin geniş panoramını yaratmış Səməd Vurğun bir «Yadıma düşdü» şeirində etnoqrafik ayrıntılara, məişət xırdalıqlarına, «nişanlı qızların görüşdən qabaq telini saymasına», yaxud gəlinlərin fəsəli yaymasına yer verə bilərdi. Şəhriyarçünsə bu, bir həyat proqramı, fars aurası içində və fars basqısı altında milli özünəməxsusluğun təsdiqi və qorunması idi. Keçmişin təkrarsız və bənzərsiz məişət ünsürlərinin təsviri millətin simasını müəyyənləşdirirdi. Şəhriyarın «Heydərbabasına» münasibətdə mən bunu bir qədər gec dərk etdim və həmişəlik anladım. Bunu bəlkə hamıdan tez elə fars şovinistləri anlamışdılar. «Heydərbabaya salam»ın Azərbaycan türklərinin ayrıca və başqa bir millət olması faktının poetik ifadəsi kimi yozmuşdular. Düz yozmuşdular. Məsələ əsərin yalnız dilində deyildi, həm də ruhunda idi.

Həm ana dilində yazılması, həm doğma ruhu ifadə etməsiylə «Heydərbabaya salam» İran mühitində Azəri türkcəsində yeni-yeni şeirlər yaranmasına rəvnəq verdi. Şair Cabbar Bağçaban Şəhriyarın gec də olsa doğma şəhərinə qayıdıb doğma dildə yazmasını alqışlayır və deyir: «İndi ki dil açdın, susma».

Başqa bir müasiri və dostu şair Səhənd (Səhənd həm də dağ adıdır – A.) Şəhriyara şeirlə müraciət edir:

**Özgə çırağına yağ olmaq bəsdir,
Doğma ellərimiz qaranlıqdadır.
Yanıb-yandırmayaq yadın ocağın,
Evimiz soyuqdur, qışdır, şaxtadır.**

**Çəkək şeir topun, haydı qardaşım,
Sən Heydərbabaya, mən də Səhəndə.
Şairin silahı nəğmədir, sözdür,
Nəğməmiz yayılsın şəhərə, kəndə.**

**Yazaq, hər misramız bir bayraq olsun,
Həqiqət bayrağı, zəfər bayrağı.
Parlasın mayaktək, yansın çıraqtək
Gələcək mayağı, ümid çırağı.**

Gördüyü işin əhəmiyyətini Şəhriyar özü də dərk edirdi:

«Türki bir çeşmə idi, mən onu dərya elədim» – yazırdı. Ana dilində yazdığı əsərlərin proqram xarakteri daşdığı şairin bu sözlərindən aydın görünür:

«Mənim ana dilim Azəri-türkü dilidir – çox zəngin, geniş mənalı, şirin, həssas bir dil. Azəri dili neçə qərinədir ki, yaşayır. Böyük şairlər bu dildə elə əsərlər yaratmışlar ki, ondan bircə beyt oxumaqla insan dəyişir, ləzzət alır. Seyid Əzim Şirvani, Sabir, Füzuli, Raci, Ləli, Möcüz, Sərraf kimi şairlərə nöqsan edilən odur ki, onların türki-azəri şeirləri fars dili ilə çulğalaşmış. Mənim «Heydərbabaya salam», «Səhəndiyyə» və Azəri dilində yazdığım digər şeirlərdə çox nadir hallarda fars sözləri taparsınız. Azəri dilinə sicil vermişəm. Görürsünüz ki, «Heydərbaba» mənzuməsindən sonra yüzlərlə nəzirələr yazmışlar. Halbuki ondan əvvəllər olmamışlar».

Bu əsərlərdən sonra Şəhriyara şah rejiminin münasibəti dəyişir. Filologiya elmləri doktoru, professor Teymur Əhmədov «Humanist ideyalar qarçısı» məqaləsində yazır: 1954-cü ildə «Heydərbabaya salam» poeması Şəhriyarın müqəddiməsi ilə nəşr olunmuş, geniş xalq kütlələrinin rəğbəti ilə qarşılanmışdır. Bu əsərin yenidən çapına icazə verilməmişdir. Mədəniyyət və incəsənət idarəsinin müdiri Dövlətşahi narahatlıq və təşviş içərisində qəzəblə demişdir:

«Heydərbaba»-nı yazmaqla Şəhriyar səhv etmişdir. Bilirsinizmi, əgər Şəhriyar bu əsərini yazmasaydı, indi hansı məqama yüksələrdi? Dövlət hər yerdə onu təbliğ edərdi, onun şöhrətini artırardı, yüksək maaşla yaxşı bir iş verərdi. Bu pula o, ailəsini yaxşı təmin edər, həyatını istədiyi kimi qura bilərdi!»

Tipik məmur – baqqal yaşayışının örneyi! Dövlətşahi davam edir:

«Heydərbaba» Şəhriyara böyük zərər vurmuşdur. Şairi dövlətin nəzərində hörmətdən salmış və onun qəzəbinə səbəb olmuşdur». Siz əgər Şəhriyarın xətrini istəyirsinizsə, məsləhət görün ki, türk dilində daha şeir yazmasın».

Dövlətşahi əslən azərbaycanlı olsa da (manqurt azərbaycanlı!) bəyan edir: «Biz iranlıyıq, bizim dilimiz fars dilidir, türki monqolların dilidir».

Bir məmurdan artıq bir prokuror kimi hökm verir:

Şəhriyarın «heç vaxt, hətta bir beyt belə olsun, türk dilində şeirinin oxunmasına icazə vermərəm».

Şəhriyar Tehranı tərk edib – Təbrizə daşınmalı oldu. Vətənindən müvəqqəti ayrı düşmüş şair vətənində əbədi məskəni tapdı. Təbrizin Şairlər məqbərəsində dəfn olundu.

Təbrizdə Şəhriyara həsr olunmuş tədbirlərdə olduğum zaman şairin evini ziyarət etdim və oğlu Hadi mənə atasının son fotosəklini bağışladı. Şekli Yazıçılar Birliyində iş otağında asmışam. Bəziləri narazı qaldı. Niyə şairin belə xəstə, yorğun, üzgün vaxtında çəkilmiş fotosunu asmısan? Daha nikbin, sağlam vaxtının şəklini tapmaq olmazdımı? Amma bu şəkil mənə həm Hadinin hədiyyəsi kimi, həm də həyatı qərubsəmə, yalqızlıq, kədərlə dopdolu olan şairin son günlərində üzünə çökmüş hüznü əks etdirdiyinə görə məhrəmdir.

Təbrizdə – Azərbaycan şəhərində, Azərbaycan şairi Şəhriyara həsr olunmuş konfransda, bizdən – qonaqlardan başqa hamı yalnız fars dilində danışdı. Təbrizin hər yerində – küçədə, bazarda, dükanda, evlərdə yalnız Azərbaycan dili səslənirdi. Avtobusla tədbirdən qayıdan zaman bizim Akademiyamızın işçilərindən iki gənc qız bir-biriylə rus dilində nə isə danışdılar. Bizi müşayiət edən təbrizli: Ağayi Anar, – dedi, – sizin qızlar rus dilində danışır. Təbrizdə bir yerdə Azərbaycan dilindən başqa bir dil eşitdinizmi?

– Heç yerdə eşitmədik, – dedim, – bircə Şəhriyara həsr olunmuş konfransdan başqa, bizi müşayiət edən adam güldü: – Bir – sıfır sizin xeyrinizə, – dedi. Tehrandə bizi İrənin ruhani rəhbəri Xameneyi qəbul etdi. (Azərbaycan türküdür, Mirzə Fətəlinin və Xiyabaninin doğma kəndi Xamnedəndir) Xameneyi bizimlə farsca danışdı və bizim dediklərimizi də fars dilinə çevirirdilər. Arada yenə də fars dilində Şəhriyara dostluğundan, yaxınlığından söz açdı və (Dövlətşahın gözündən iraq) «Heydərbabadan» bir neçə misranı orijinalda olduğu kimi azərbaycanca oxudu. Bizi müşayiət edənlər sevincək: – Gördünüzümü, – dedilər, – Ağayi Xameneyi Şəhriyaraın şeirini türkcə oxudu.

İstər Cənubda, istər Şimalda ən çətin dövrlərdə dilimizi qoruyub saxlayan ilk növbədə ədəbiyyatımızın, şairlərimizin, aşıqlarımızın yaradıcılığı olub. «Heydərbabaya salam» İranda bu şərəfli missiyanı ləyaqətlə yerinə yetirib və yetirir.

***Heydərbaba, ildırımlar çaxanda,
Sular, sellər şaqıldayıb axanda,
Qızlar ona səf bağlayıb baxanda,
Salam olsun şövkətüzə, elüzə,
Mənim də bir adım gəlsin dilüzə.***

***Həci xala çayda paltar yuyardı,
Məmmədsadıq damlarını suvardı,
Heç bilmədik dağdı, daşdı, duvardı,
Hər yan gəldi, şıllaq atıb aşardıq,
Allah, nə xoş, qəmsiz-qəmsiz yaşardıq!***

***Heydərbaba, yolum səndən kəç oldu,
Ömrüm keçdi, gələmmədim, gec oldu.
Heç bilmədim gözəllərin nec oldu,
Bilməz idim döngələr var, dönüm var,
İtkinlik var, ayrılıq var, ölüm var.***

«Heydərbabaya salam» poeması şeir vasitəsiylə Vaxtı dayandırmaq, Zamanı geri döndərmək, qayğısız uşaqlıq illərini bir də yaşamaq arzusundan doğub, bütöv xalqın yaddaşını tarixlərə əbədi həkk etmək istəyindən yaranıb.

ŞAİR, NAZİR, MOLLA

2012-ci ilin yaz aylarında məşhur Moldova yazıçısı Boris Marian mənə Bakıya telefon etdi. Sən demə, Stalin dövründə siyasi düşərgə həyatının ağrı-acılarını bizim əzabkeş şairimiz Məhəmməd Biriya ilə bir yerdə çəkibmiş. Biriya haqqında xatirələr yazmaq istəyən Boris cənublu şairimiz haqqında, onun tərcümeyi-halı barədə bilgiləri çatdırmağımı xahiş edirdi. Mən tapa bildiyim materialları göndərdim və elə həmin ilin dekabr ayında Antalyada görüşümüz zamanı Boris sürgün həyatı, düşərgələrdə Biriya ilə görüşləri haqqında xatirələrinin əlyazmasını mənə verdi. Fəciəli ömür yaşamış Biriyanın sovet həbs düşərgələrində keçirdiyi illər, oradakı davranışları haqqında Boris Marianın xatirələri əvəzsiz sənəddir, Biriya həyatının o məşəqqətli çağı haqqında dəyərli və yeganə şəhadətdir. Kiçik bir giriş sözüylə bu xatirələri «Ədəbiyyat qəzeti»ndə çap etdirdim. Məhəmməd Biriya haqqında söhbətə keçməzdən öncə Boris Marian barədə bir neçə kəlmə yazmaq istəyirəm.

Ötən əsrin sonlarında, daha dəqiq desək, 1998-ci ildə, müstəqil ölkələrdən İstanbula dəvət olunmuş yazarlar, alimlər, jurnalistlər Avrasiya Dialoqu Platformasını yaratdıq. Təsisçilər sırasında Çingiz Aytmatov, rusiyalı hindşünas, professor Rostislav Rıbakov, qazax ədibləri Oljas Süleymenov və Muxtar Şaxanov, gürcü türkoloqu Quiya Alasaniya, Türkiyədən tarixçi İlbər Ortaylı, rejissor Şenol Dəmiröz, Azərbaycandan mən iştirak edirdik. Platforma təsisçiləri arasında Moldovanın görkəmli şairi və publisisti Boris Marian da vardı. Elə ilk tanışlığımızdan Boris şəxsiyyətinin qeyri-adiliyi ilə ürəyimə yatdı. Keşməkeşli taleyinə bələd olduqdan sonra rəğbətım daha da artdı.

Boris Marian 1936-cı ilin sentyabrında anadan olub. İyirmi yaşında Universitet tələbəsi olduğu zaman əks-sovet təbliğatına görə suçlanır. 1956-cı ildə Macarıstan azadlıq hərəkatını açıq dəstəklədiyinə görə isə beş illik həbs cəzasına məhkum edilir. Bütün dustaqlıq müddətini Mordva MSSR-də, «Dubrovolaq»da keçirmişdir.

1989-cu ildən etibarən, o, Moldovanın müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü naminə çalışır, moldav xalqının özgürlüyünün, dövlətçiliyinin təəssübünü çəkir, ölkəsinin rüminləşdirilməsini əleyhinə çıxışlar edir. Moldovanın bir sıra yüksək mükafatlarını alır, habelə, Macarıstan hökuməti tərəfindən medal və «Macarıstan inqilabı» ordeniylə təltif edilir.

Bu bir ləyaqətli vətəndaşın, vətənpərvərin, eyni zamanda, başqa millətlərin də azadlıq mücadiləsinə biganə qalmayan insanın ömür yoludur. Borisin təbiətinə xas olan beynəlmilətçiliyin daha bir sübutu odur ki, dustaq düşərgələrinin dözülməz şəraitində cib dəftərçəsinə öz şeirləriylə yanaşı, sevdiyi rus şairlərinin – Velemir Xlebnikov, Anna Axmatova, Nikolay Qumilyov, Osip Mandelştam, Boris Pasternak, Marina Svetayeva, Nikolay Zabolotski kimi şairlərin yaddaşında yaşatdığı misralarını yazmağa macal tapırmış.

Boris Marianın Azərbaycan şairi Biriyanın xatirəsini yaddaşında yaşatması onun nəcib cəhətini bir daha təsdiq edir. Zənnimcə, moldav yazıçısının oxuculara təqdim etdiyi xatirələri sabiq SSRİ-nin müxtəlif xalqlarına mənsub olan insanların, dərd ortaqlığı, əzab-əziyyətlərinin həmrəyliyidir. Azərbaycan şairi haqqında xatirələrini «Məhəmməd Biriya – zülmət səltənətində işaran nur» adlandıran Boris Marian yazır:

«1957-60-cı illərdə Mordvada 7-ci dustaq düşərgəsində cəza müddətini birgə keçirdiyim Azərbaycan şairi Məhəmməd Biriya kimi işıqlı insan bu təşbehə «QULAQ»ın iki dəfə (1947-1956) və (1957-1967) dustağı olduğuna görə la-

yiqdir. Özünün anlatdığı kimi, Biriya kəlməsi farsca (bu dildə də yazırdı) «günəş şüası» deməkdir. O, həm müstəqim, həm də məcazi mənada mütəhərrik təbiətli, yəni adamayovuşan, xoşgörülü və çox həlim, həm də az danışan müdrik insan idi».

Marianın müşahidəsinə görə, yaxşı geyim-kecim, dadlı təamlar və başqa nemətlər Biriyanı maraqlandırmırdı. «Mən yollar yoran müsəlman zahidləri – dərvişi elə beləcə təsəvvür edirəm». Marian qeyd edir ki, Biriya yaşından daha sinli görünürmüş. 50 yaşı olsa da zəklər (dustaqlar) onu Baba sayırdılar. «Özü haqqında həmişə üçüncü şəxs kimi danışırıdı».

Çoxlu şeir bilər və oxuyarmış. Qazaxıstanda həbs düşərgəsində 1951-ci ildə yazdığı şeirlərdən parça:

***Biriya, könlüm olub aşiqi-rüxsari vətən,
Başıma düşdü yenə nəşeyi gülzari vətən.***

***Hər ürək bir qəmə dünyada giriftar oldu,
Varmı bir qəlbi-mübarək, ola qəmxari vətən.***

***Vətənin oğlunu qürbətdə ölüm dərk eləsə,
Can verər tazədən övladına didari-vətən.***

***Şairəm, xəstə diləm yurdumu istər ürəyim,
Bağlıdır taleyimə taleyi-əfkari-vətən.***

Boris Marian yazır:

«Lakin bəri başdan burada müxtəsər bir bioqrafik məlumat vermək istərdim ki, çətinliklə olsa da, qələm dostum, çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının partriarxi Anarın binagüzarlığı sayəsində – Allah onu qorusun! – əldə edə bilmisəm».

Görkəmli şair, ictimai və dövlət xadimi Məhəmməd Hacı Qulam oğlu Biriya 1914-cü ildə Təbrizdə fəhlə ailəsində anadan olmuşdur.

Marianın Biriyanın tərcümeyi-halıyla bağlı sadaladığı faktlar Azərbaycan oxucusuna yaxşı tanışdır. Gənc yaşlarından milli azadlıq hərəkatında iştirak edir, Milli Məclisin deputatı seçilir, Pişəvəri hökumətində nazir (maarif vəziri) təyin olunur. Cənubi Azərbaycan Yazıçılar Cəmiyyəti İdarə Heyətinin üzvü olur. Alovlu natiq olan Biriya o illər coşqun şeirlər yazırdı:

***Mən fitrətən mübarizi-dövrən yaranmışam,
Yoxsullara ümidi-nigahban yaranmışam.***

***Bir gün silah alıb əlimə, şanlı xalqımı
Azad edəndə söylərəm: – Elxan yaranmışam.***

Danışdırlar ki, Pişəvəri kabinetində mötədil Baş vəzirlə gənc, dəli-dolu maarif vəziri arasında tez-tez qızgın mübahisələr olurmuş. Bu məsələ mənə Azərbaycanın ilk sovet hökumətinin – Komissarlar Sovetinin sədri Nəriman Nərimanova qarşı gənc bolşeviklərin mübarizəsini xatırladır. Nərimanovun ölümündən sonra hamısını güllələdilər.

Pəhləvi rejimi Azərbaycan xalqının azadlıq və müstəqillik arzusunu qan içində boğduqdan sonra Biriya da başqa siyasi xadimlər kimi Şimali Azərbaycana keçir. Xalqın azadlığı və müstəqilliyi uğrunda yorulmaz mübariz olan və bu mübarizədə Sovet Azərbaycanına böyük ümidlər bəsləyən bir çox başqa cənublular kimi Biriya da tezliklə dərin xəyal qırıqlığına düşər olur. Bakıda olduğu zaman bir gün görür ki, küçədə yaşlı bir adam əlində bir parça

çörək getdiyi vaxt bir uşaq qəflətən onun çörəyini əlindən qapıb qaçır. Qoca nə qədər ona çatmağa çalışsa da uşaq bu müddətdə onsuz da çörəyi acgözlüklə gözünə təpir. Biriya düşünür, əgər bu ölkədə belə aclıq hökm sürürsə, bunlar bizim necə imdadımıza çatacaqlar.

Biriyani Bakıda Ali partiya məktəbinə qəbul edirlər və bu Ali məktəbdə guya ki, gələcək müstəqil Cənubi Azərbaycan hökumətinin rəhbər kadrlarını hazırlayırlar. Dərslərin birində müəllim müdavimlərə əyan edir ki, Allah yoxdur. Bu zaman Biriya müəllimin yaxasından yapışır: Necə yəni Allah yoxdur. Niyə belə deyirsən, murdar kafir?».

Ənvər Məmmədخانının bir söhbəti yadıma düşür. Təbrizdə Biriya hələ maarif vəziri olanda bir məclisdə özünü pis hiss edir. Yaxasını açanda sinəsindən kiçik Quran asıldığını görürlər. Bu Allaha inamını Biriya ömrünün sonuna qədər saxladı və həyatını çilğın inqilabçı kimi başlayan insan molla kimi başa vurdu. Biriya Bakıya gələndən az sonra nəyin bahasına olursa-olsun (hətta edam təhlükəsini də nəzərə alaraq və bu işin nə qədər çətin, baştutmaz olduğunu dərk edərək) Vətənə qayıtmağa can atır.

Yerli partiya funksionerləri, nüfuzlu yazıçılar, ziyalılar onu bu fikrindən daşındırmağa çalışırlar. Bu, heç cür mümkün olmur. Axır bir gün boyun olurlar ki, arzusuna əməl edərək onu əvvəlcə Bakıdakı İran konsulluğuna təhvil verəcəklər. İndi maşın gəlib onu konsulluğa aparacaq. Doğrudan da, maşın gəlir, amma onu İran konsulluğuna deyil, sürgünə aparır. Marian Zepley qəsəbəsində 7-ci düşərgə məntəqəsində baş vermiş bir əhvalatı nəql edir:

«Bir dəfə dəstə rəisimiz kapitan Fomin nahardan sonra işə, yəni düşərgəmizə yollanır, bir də görür qarşısına göy dustaq paltarında, əlində əsa yüksüz-filansız Biriya çıxır. O, sərt əhvalla addımlayır, dirijorluq edirmiş kimi, əlindəki əsanı ora-bura fırladaraq əcnəbi, qeyri-rus dilində hansısa şeiri zikr eləyir. Kapitan bir anlığa çaşbaş qalır, gözlərinə inanmır – axı bu çəlimsiz dustağım nə təhər özbaşına zonadan çıxıb? Soruşur:

– Hara gedirsən, Biriya?

– İrana, – baş gicəlləndirən azadlıq havasını dadan ağsaqqal gülə-gülə cavab verir.

Təmkinli rəis hay-küy salmır, gözətçiləri səsləmir, xoşluqla «qaçağın» qolundan tutub geriye aparır, yolüstü də anladır ki, İrana yollananda gerek əyin-başın urvatlı ola, lazımi sənədlərin, xarici pasportun, vizan ola və sairə. Vizanı də gerek almağa nail olasan. Odur ki, hələlik düşərgəyə qayıdıb işin əvvəlindən başlamalısan. Biriya müqavimət göstərmədən kapitanın təklifiylə razılaşıır. Lakin rejim rəisi dustaqların zəhləsi getdiyi, nifrət etdiyi, alnında hitlersayağı kəkili olan, «Şipuçka» ayamalı mayor Biriyanın qolundan tutaraq məsələni araşdırmaq üçün onu «karserə» salmağı əmr edir. Amma bizim kapitan qətiyyətlə onu kənara itələyib deyir: Sən özün səhlənkarlığına görə karserə salınmalısan, dustağın heç bir günahı yoxdur».

Yarım saat keçər-keçməz, Biriyanın «qaçmaq cəhdini» müzakirə edən düşərgə arı pətəyi kimi uğuldayırdı».

Biriyanın vətənə qayıtmaq arzusu 1951-ci ildə Qazaxıstanda həbs düşərgəsində yazdığı şeirdə çox təsirli şəkildə ifadə edilib:

***Başına döndüyüm, qurban olduğum,
Deyirsən «evə gəl», mən nə cür gəlim?
Gözəl camalına heyran olduğum,
Deyirsən «evə gəl», mən necə gəlim?***

**Üzümü bir belə danlama, bəsdı,
Bilirsən fələyin işləri nəsdı,
Gəlirdim, yolumu MQB kəsdı,
Deyirsən «evə gəl», mən nə cür gəlim?**

**Lagerin dövrəsi çəpərdi, vallah,
Hər kimə baxıram, xəterdi, vallah.
Burdan xilas olmaq hünərdi, vallah,
Deyirsən «evə gəl», mən nə cür gəlim?**

**Çəpərin dalında durub nigəhban,
Qarşıda ölümdür, arxada zindan.
Qadasın aldığım yarı-mehriban,
Deyirsən «evə gəl», mən nə cür gəlim?**

Marianın dediyinə görə, başqa çekistlərə bənzəməyən və xasiyyətə mülayim kapitan, Biriya deyirmiş:

«Ay Biriya, sənə İrana qayıtmaq olmaz. Şah səni asar, ya da boynunu vurdurar. Axı sən qırx beşinci ildə ona qarşı üsyan etmişən.

– Xeyr, xeyr, vətəndaş naçalnik, – deyirdi. – Biriya şaha mədhiyələr yazar, əlahəzrət də Biriyanı bağışlar».

Borisin xeyrixah və dəqiq xatirələrində Biriya bir qədər qəribə adam təsiri bağışlayır. Aydın deyil ki, o, doğrudandı mı belə sadələhv olub ya müəyyən məqsədlərlə sifətinə sadələhvlük maskasını taxıb.

Marian onu belə səciyyələndirir: «Zahirən sakit, fəqir, ağır taxtalı görünə də, Biriya sən demə, zarafatçı adam imiş, ara-sıra düşərgə rəislərinin başına oyun da açarmış.

Boris xatırlayır ki, Biriya bir gün yenə qeyb olur. Çekistlər düşərgəni alt-üst edib onu axtarırmışlar. Heç yerdə izi-sorağı bilinmir. Bir saatdan artıq ayaq üstə durmaqdan dustaqlar da, milislər də bezmişdi və rəsmilər həyəcan elan etməli, Biriyanın qaçdığını bildirməliydilər. Elə bu məqamda meydanın qırağındakı azman ağacın saralmış yarpaqları arasından ququ quşunun səsi gəldi. «Quq-qu, quq-qu». Budaqlar aralandı və bu həngaməni törədənin qımışan sifəti göründü. Dustaqların qəh-qəhələri gurladı, ardından bir hoq-qadan qeyzlənən qaravulçuların yeddimertəbəli söyüşləri».

Yenə də düşünməli olursan, yaşlı bir adamın, tanınmış şairin, keçmiş nazirin belə uşaq şıltaqlıqlarına, həm də harda – həbs düşərgəsində, səbəb nə idi? Özünü dəliliyə qoyub xilas olmaq, ya ümitsizlik içində çabalayan insanlara belə əcaib şəkildə olsa da bir təbəssüm, xoş ovqat bağışlamaq ehtiyacı? Bəlkə də bu, Biriyanın onu belə fəlakətlərə düçar etmiş rejimdən, düşərgə nəzarətçilərindən aldığı qisas idi. Marian bunu belə izah edir: «Beləliklə, zaman ötdükcə Biriya həm də düşərgənin istəkli məzhəkəçisinə, bir növ ərkəsöyün divanəsinə çevrildi (onun tikanlı atmacaları, müdrik söyləmələri dillər əzbəri olmuşdu). Başqalarına yasaq sayılan hərəkətlər onun üçün üstündən keçilən idi».

Biriyanın məhbus həyatının şairin öz dilindən eşitdiyi bir epizodunu da mənə Söhrab Tahir danışmışdı. Düşərgəyə təzə gələndə Biriyanın bahalı xəz paltosu varmış. Şaxtalı havalarda bunun nə demək olduğu aydındır. Soyuq bir gün tonqal başında yığışanda bütün dustaqların gözlərini onun paltosuna zillədiklərini görür və dərhal bunun necə nəticələrə gətirəcəyini başa düşür. Onun özünü də öldürəcəklər və sonra bu paltonun üstündə bir-birlərini

qıracaqlar. Bir an içində Biriya paltosunu çıxarıb oda atır. Ətrafdakılar özlərinə gələne qədər palto yanıb kül olur...

Nəhayət, Biriya azad edilir. Bakıya qayıdır. Bir müddət Bakıda, sonra da Şamaxıda mollalıq eləyir. Dəfn mərasimlərində yasin oxuyurmuş. Amma şairliyin də daşını atmayıbmış. 1976-cı ildə Şamaxıda yazdığı şeirdən parçalar:

***Başına döndüyüm Şirvan gözəli,
Ay qız! Hayandadır Təbrizin yolu?
Bir gözəl görmədim səndən məzəli,
Ay qız! Hayandadır Təbrizin yolu?***

***Darayıb saçını salmısan yana,
Qəm görməsin səni bəsləyən ana!
Məni qoyma qalım həsrət İrana,
Ay qız! Hayandadır Təbrizini yolu?***

***Ətrin reyhanədən, xoşdur nanədən,
Ayrı düşməyəsən ata-anədən.
Bir baxıb deginən rəsədxanədən,
Ay qız! Hayandadır Təbrizin yolu?***

Şah rejimi devriləndən sonra Biriya axır ki, arzusuna çatır. İrana gedir, amma başından qara yazılmış baxtı burda da onun üzünə gülmür. 1980-ci ildə Təbrizə qayıdan Biriya həsrətində olduğu həyat yoldaşını və yeganə oğlunu görə bilmir. Onlar çoxdan Avropaya köçüb gedibləmiş. Burda da «dinc dura bilməyən» Biriya rejimin xoşuna gəlməyən şeirlər yazır, həbs olunur və həbsxanada öldürülür.

***Mənim sevimli, gözəl bir şirin dilim var idi,
Gəl ey mənim dilimi ölkəsində yad eləyən.
Hamı çıxartdı yadından Biriyyə-qəribi,
Gəl ey məni arayan, axtaran, sual eləyən.***

«BİR GÜN BU RÖYADAN OYANMAQ»

1981 -ci il aprelin 1-də Rəsul Rzanın vəfatı Cənubi Azərbaycan mətbuatında da böyük hüznə qarşılandı. Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, görkəmli ədəbiyyatşünas Abbas Zamanov «Yenə aramızda var Rəsul Rza» adlı məqaləsində bu barədə ətraflı yazır:

«Son zamanlarda əlimizə gəlib çatan məlumatlardan aydın olur ki, Rəsul Rza Cənubda ən çox oxunan və sevilən bir şair kimi şöhrət tapmışdır. Əlimizə keçən materialdan biz öyrənirik ki, hələ şah üsul-idarəsi dövründə cənub ədibləri gizli şəraitdə, min bir əzabla Azərbaycan dilində buraxdıqları kitablara, məcmuələrə imkan tapdıqda Rəsul Rzanın da şeirlərini daxil edirlərmiş. Mənhus Məmməd Rza şahın dövründə hökm sürən terrorun qurbanı olan Səməd Behrəngi 1968-ci ildə gizli şəkildə buraxdığı «Parə-parə» məcmuəsində Rəsulun bir sıra şeirlərini daxil etmişdi. Cənub mətbuatının yazdığına görə, həmin bu şeirlər oxucular tərəfindən maraqla qarşılanmış, əldən-ələ keçmiş, gizli şəraitdə geniş yayılmışdı».

Cənubi Azərbaycanın tanınmış ədiblərindən Hüseyn Sadiq «İnqilab yolunda» jurnalında yazırdı:

«Millətimizin təhsinləyici inqilabından neçə il əvvəl Rəsul Rzanın müxtəlif xalqların taleyindən danışan gözəl şeirlərindən bir neçəsini «Asari-əz şüərayi

Azərbaycan» («Azərbaycan şairlərinin əsərlərindən») kitabında çap etdirmişdim. Xain Məhəmməd Rza şahın sensorları Rəsul Rzanın şeirlərinin kitaba daxil olmasına görə üç il kitabın nəşrinə icazə vermirdilər. Kitab nəşr olandan sonra da savakçılar dərhal toplayıb satışını qadağan etdilər».

Abbas Zamanov yazır: Rəsul Rzanın vaxtsız vəfatı xəbəri Cənub oxucularını sarsıtdı. Onlar bu acı xəbəri ümumxalq kədəri kimi qarşılayıb ona yas tutdular. Təbrizdə və Tehranda ana dilində nəşr olunan «İnqilab yolunda», «Varlıq», «Dədə Qorqud» jurnalları bu ağır itkiyə dair məqalələr, şeirlər nəşr etdi. «Varlıq» jurnalının şairin vəfatı münasibətiylə buraxdığı məqalədə deyilir:

«Rəsul Rza Azərbaycan poeziyasında sərbəst şeirin tərəfdarlarından biri olaraq, bu sahədə gözəl şeirlərin müəllifi kimi tanınmış, Şimali Azərbaycanda bu yeni şeir məktəbinin carçısı, hamisi və aparıcısı olmuşdur».

Təbrizdən Şəhriyarın adından göndərilmiş bir ovuc torpağı onun arzusuyla Rəsul Rzanın qəbrinə səpdik. Çox illər sonra Bakıda Muğam Mərkəzində Şəhriyara həsr olunmuş gecədə oğlu Hadinin səhnədən Rəsul Rzanın «İnsan şəkli» şeirini əzbər oxuması məni çox mütəəssir etdi.

Cənub şairlərindən üslub cəhətdən Rəsul Rzaya ən yaxını şübhəsiz Həmid Nitqi (1920-1999) idi.

Mən Rəsul Rza şeirinin Həmid Nitqi poeziyasına təsirindən danışmağa cəsarət etməzdim, əgər Həmid bəy özü müəllimləri sırasında Həbib Sahirlə bərabər, Rəsul Rzanın da adını çəkməseydi.

Həmid Nitqi (Aytan)ın «Rəsul Rzaya ağı» adlı nisgilli şeirində belə misralar var:

**Çox gec tapdım mən səni
Və də
Çox tez itirdim.
Təsadüfən
Şeirinlə bir gün qarşıma çıxdın
Sözlərinlə gözümdən
könlümə axdın
Sözlərindəki sehrə bütün qəlbimi verdim
Bu çeşmə sonunacan axacaqdır
deyirdim.
Elə bil qara tale bunu mənə çox gördü
addım basdığım baxça birdən
taru-mar oldu
Çox gec tapdım mən səni
Bilirsən haçandandır
ara qapı bağlıydı
Qapalıydı üfüqlər
Seçəmmirdim başım üstə
Sənin kimi ulduzların işığını
İndi gələn bu kədərli xəbərlə
Sevdiyin el yaşlıdır,
gözlərimiz yaşlıdır
Ardınca çiçəklərlə məzarının yanında
matəminin sisində, dumanında
Sanki səf-səf ehtiramla durublar
Diri ozanlarımızla bərabər
Füzulilər, Nəsimilər, Vaqiflər
Oğullarının yasına gəliblər**

Doktor Həmid Nitqini mən yalnız qiyabi tanıyırdım. İrana səfərlərim zamanı görüşmək qismət olmamışdı. Arabir İrana gəlsə də, Həmid bəy neçə ildi İngiltərənin Nottinheym şəhərində yaşayır, orda Universitetin professorudur.

Tehranda, Təbrizdə söhbət etdiyim bütün ziyalılar Həmid Nitqinin adını böyük ehtiramla çəkirdilər. Azərbaycan ədəbiyyatı, dili, mədəniyyəti, mənəviyyəti naminə gördüyü böyük işlərdən, milli şüurun oyanmasında misilsiz xidmətlərindən ağız dolusu danışırdılar. Güney Azərbaycan ziyalılarının ağsaqqalı Cavad Heyət Həmid bəyi dostu, sirdaşı, müəllimi sayır, «doktor Nitqi İranda olmayanda sanki bu ölkədə özümü yalnız hiss edirəm» – deyir.

Təbrizdə mənə Nitqinin məşhur bir şeirini oxudular, «biz, Azərbaycan ziyalıları bu şeiri bir növ məramnaməmiz sayırıq» – deyirdilər. «Ana dil – sevgili dil» adlı bu şeirin məfkurəvi mahiyyəti mənə də maraqlı göründü, xüsusilə İran şəraitində onun önəmini anladım. Bakıda «Ədəbiyyat qəzeti»ndə çap etdirdim və Yazıçılar Qurultayında məruzəmdə ondan sitat gətirdim:

***İran bizim ev-yurd və gözəl doğma vətəndir
Eşqilə göz aydı və könüllər dəxi şəndir.
Heç olmasa min ildi bu torpaqlara girdik
Min dürlü əmək, göz yaşı, qan uğruna verdik.
Altayları tərkləyərək sel kimi daşdıq
Dağ-düz demədik, isti, quraq çölləri aşdıq.
Şəmanlığı atdıq, ulu İslama quşandıq
Bir təptəzə eşq oduna yandıq və tutuşduq
Sərkərdə səbuklarla elin canı ucaldı
Türkün adı hər güşadə min vəlvələ saldı.
Zəncirdə əsirkən yenə azad ola bildik
Dünyada baş olduqsa da adil qala bildik.
Türk öz çağının ən mədəni hökmünü qurdu
Vurduysa qılinc ancaq inam uğruna vurdu.
Türk-fars demədən hər kəsi qardaş deyə gördük
Farsa yeri gəldikcə vəzirlik belə verdik
Din bir tərəfə, heç nəyə biz dəymədik hərgiz
Heç kimsəyə «gəl türkü danış» söyləmədik biz.
Bu ölkədə əqvam ara hər haqqı dananlar
Öz niyyətini eyelədilər boyləcə izhar:
«Bir irqin o bir irqlərə üstünlüyü varmı
Ariyadan olan olmayana fəxr satarmış
Türkü deyə bir dil nə gəzər Azəri varmı
Milyonla o dildə danışansa xatakarmış».
Lakin bu qaranlıq da, nəhayət sona erdi
Buzlar əridi, yel də bahar müjdəsi verdi.
Gəl qardaşım, ey fars danışan yaru bəradər
Qoy mazidə qalsın qara günlər, ağır illər
Qoy millətimiz, ümmətimiz birlik içində
Ta həşrə qədər xoş yaşasın öz vətəmində.
Qoy bədxahımız bizdəki birlikdən üsülsün
Qoy ölkədə həm türk üzü, həm fars üzü gülsün.
Mən türkü yazırsam yenə sən varsan içində
Bax əldəki hər barmaq bir başqa biçimdə
Biz türklər üçün həm bu və həm o dil əzizdir
Türkü anamız, fars dili – sevgilimizdir.***

Bu uzun şeirdən ancaq bir parça – elə o da uzun parçadır – gətirməyimin səbəbi odur ki, bu düşüncə tərzini İran azərbaycanlıları üçün çox səciyyəvidir. İranın tərkibində olmağı etiraf etməklə yanaşı, fars diliylə bərabər türk dilinin də rəsmi dil kimi təsdiq edilməsi təklif edirlər.

Ancaq Həmid Nitqinin başqa və əksər şeirləriylə tanışlıqdan sonra başa düşdüm ki, «Ana dil – sevgili dil» şeiri proqram xarakterli olsa da, Nitqi poeziyası haqqında tam təsəvvür oymatmır və hətta müəyyən mənada bir qədər başqa təsəvvür oyadırmış.

Həmid Nitqinin şeir kitablarıylə tanış olduqdan sonra onun bu deklorativ şeirdən çox fərqli poetikası olduğunu gördüm. «Ana dil» şeiri məfkurəvi baxımdan nə qədər önəmli olsa da Həmid Nitqinin poeziyası estetik baxımdan daha mürəkkəb duyğularla, təəssüratlarla, daha müasir tapıntılarla zəngin imiş. Bu həqiqət dolayısı başqa mühüm bir gerçəkliyi də dərk etdim. Güney poeziyamız haqqında təsəvvürlərimiz hələ də çox kasıb, bəsitdir, bir çox hallarda təsadüfi və pərakəndə xarakterdədir. «Aman, zaman, haman, yanan, yaman, canan və i. a. tipli qafiyələri tamam bitirməyincə uzandıqca uzanan söz yığını deyil bugünkü Güney şeirimiz. Müəyyən örnəkləriylə çağdaş dünya şeirinə boy verəcək səviyyədə ədəbiyyat hadisəsidir. Həmid Nitqi poeziyası bu fikri təsdiq edir. Həmid Nitqinin Quzey Azərbaycan poeziyasında otuzuncu illərdən üzünə bəri eyni yeniləşmə yoluna çıxmış Rəsul Rzaya marağı və rəğbəti də məhz bununla izah olunur. Tək bir vəzndə deyil, obrazlar sistemində, poetik üslubda, ifadə vasitələrində sərbəstlik Həmid Nitqini Rəsul Rza poeziyasının axtarış və tapıntılarına yaxınlaşdırır. Dünyanı əlvan görmək, rənglərin sirli məzmununu assosiasiyalar vasitəsilə açmaq hər iki şairi yaxınlaşdırır.

Demə

Demə güllərin hamısı bir

Hər rəngin dəyişik bir ətri var

Arzunun dörd yönündən

Əsən

sərin yel, hər külək

başqa bir dil danışır

Gəl hər rəngdən rüyalar toplayaq

Qucaq-qucaq

Hər rəngin

Hər nəğmənin

Bir dəyişik ətri var.

(«Hər rəngdən» şeiri)

Yaxud «Qonaqlıq» şeirindən misraları alaq:

Çək

pərdələri

aç pəncərəni

qoy

ilk baharın hamı rənglərini

qonaq çağıraq

Orman ardında

sisə sarılmış günəşə sarı

heç dadılmamış

yasaq nəşənin

Çilgün zövquylə

Bar-bar bağıraq.

Yaxud «Saatlar» şeirindən misralara diqqət edək, Zaman və məkan haqqında metafizik düşüncələrə dalaq:

**Saatlar ağır-ağır
Əzabla,
İztirabla
Bitməyə intizarın
butasında ərirlər
Hər nə ersəm bihudə
Sonsuz bir gözləməkdə,
çarəsiz təvəkküllə,
çıxmazların qaranlıq
dəhlizlərin gəzirəm.
Bu nöqtədən baxdıqda
kainat tərs görsənir ...**

Həmid Nitqi poeziyasında assosiativ bənzətmələr, ifadə gözlənilməzliyi mühüm yer tutur:

**Gecənin keçdikcə rəngi saralır
Ağaclar boylanıb
Dağlara baxır.**

Həmid Nitqi 1920-ci ildə Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin əzabla öldürüldüyü ildə anadan olub. Odur ki, ona həsr etdiyi şeirdə:

**«Sənin gözlərin yumulanda Mən gözlərimi açdım» – yazır.
«Yetim buraxdığıın dünyanın ağır havasıyla böyüdüm – deyir.**

Bu bədbinlik, ümitsizlik ovqatı müəllimi şair Həbib Sahirə ithaf etdiyi şeirində də duyulur:

**Nisgilli, həsrətli, çəşqun sözündə
Elimin boğulmaq fəryadı vardı.
Oxudun şeirinin axışı məni
Uzaq sahillərə aldı apardı.
Daldığım xülyalar sərxoşluğundan
Bir yanğın yerində birdən oyandım
Yıxılmış yuvamın halına yandım.**

Bu və bu sayaq misralar göstərir ki, Həmid Nitqi İranda xalqların bərabərlik, qardaşlıq şəraitində yaşamalarını tərənnüm etsə və arzulasa da bu istəklərin çatılmaz olduğunu anlayır və müəllimi Həbib Sahir kimi bədbinliyə qapılır. Bu cəhətdən onun Şuşaya (Şişəyə) həsr etdiyi şeir də əlamətdardır.

**Uca dağlar başında
Duman olmasın
Qarabağ gülşəni
Xəzan olmasın.
Daş atan namərdin
qolu qırılsın
Qırılsa can Şişəm,
Cahan olmasın.**

Həmid Nitqiylə şəxsən tanış olmaq mənə də nəsib oldu. «Azərbaycan dünyası» cəmiyyətinin dəvətiylə ilk dəfə Bakıya gələn ustad Yazıçılar Birliyinə də təşrif buyurdu. Hələ bir neçə il qabaq Həmid Nitqini qiyabi şəkildə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinə fəxri üzv seçmişdik.

Kübar davranışı ilə Həmid bəy kiminsə dəqiq dediyi kimi, əsgri zamanların tam bir İstanbul əfəndisi idi. Yəqin bu deyim onun bir müddət İstanbulda

yaşamasıyla və yaradıcılığında müəyyən ölçüdə türk şeirinin təsiriylə bağlı deyilmişdi.

İngiltərəyə qayıdandan sonra Həmid bəy yenə də kübarlığının və nəzakətinin təsdiqi kimi mənə bir məktub yazmışdı:

Sayın alim və ustad yazıçı Anar bəy!

Füzulinin anadan olmasının 500-cü ildönümü yubileyi gözəl Bakıya və oradakı sevdiyim və saydığım şəxsiyyətləri yenidən ziyarət etməyə vəsilə olduğu səbəbindən mənim üçün iki dəfə mübarəkdir. Buna imkan yaradanlara nə qədər təşəkkür etsəm, azdır. Şölen dalğalarına qatılıb qapılara sizinlə doyunca görüşəmmədim. Lakin hər zaman kölgənizi başımın üstündə hiss edirdim və hüzurunuzun verdiyi günəş işıntılarından hissəmi alırdım.

Heyif! Son gündə Elçin bəyin sözünü etdiyi görüş «Təfəkkür» Universitetinin iclasının uzandığından mümkün olmadı. Etdiyiniz lütfələr üçün təşəkkürlər. Gələcək görüşlərin hər şeyə rəğmən mümkün olacağına inanır və sizin üçün ən yaxşı diləklərlə sözümə son verirəm.

Həmid Nitqi

Nottinhem. İngiltərə. 19.11.1996

(Məktub Azərbaycan dilində yazıldığı şəkildə verilir)

Nə yazıq ki, Həmid bəylə bir daha görüşə bilmədik. Həmid Nitqinin çox sevdiyim «Röya» şeirini xatırlayıram:

***Boyu aşan otların arasında uzanmaq
Yamyaşıl sonsuzluğun qucağına abanmaq
O zümrüd şəhərdə küçə-küçə dolanmaq
Hər döngənin başında bir ömür daldalanmaq
Özünü o aləmin bir parçasıymış sanmaq
Rəbbim, nə acı bir gün, bu rüyadan oyanmaq.***

Şimalın və Cənubun ədəbiyyatı süni surətdə amansız sədlərlə illər boyu bir-birindən aralı, müəyyən dərəcədə bir-birindən xəbərsiz inkişaf etsə də, şeirimizin hər iki qolu poetik təkamülün eyni pillələrində dayanan əsərlərə də malikdir. Bu baxımdan Həmid Nitqinin şeir kitabları Güney ədəbiyyatımızın təmayülləri və səviyyəsi haqqında bilgilərimizi xeyli genişləndirir, ən yaxşı örnəkləriylə çağdaş dünya poeziyası ölçüləriylə tən gələn örnəkləri barədə bizi məlumatlandırır. Bir gün rüyalardan oyanıb həqiqətin rüyalar qədər gözəl olduğuna inanmaq istəyirik.

Bu yazıda haqqında bəhs olunan, yaxud sadəcə adları çəkilən şairlərdən başqa Güney ədəbiyyatının Mir Mehdi Etimad, Əli Fitrət, Pərvin Etisami, Qulam Hüseyn Beqdili, Dövlətabadi, Yəhya Şeyda, Əbülfəz Hüseyni (Həsərət), Kərim Məşrutəçi (Sönmez), Qulam Rza Təbrizi, Savalan (Həsən Məcidi), Əlirza Nabdil Oxtay kimi nümayəndələri də var. 1946-cı il faciəsindən sonra Şimali Azərbaycana sığınmış Balas Azəroğlu, Əli Tudə, Mədinə Gülgün, Hökümə Billuri, Söhrab Tahir kimi şairlər, Fəthi Xoşginabi, tarixi romanlar müəllifi Makulu (Pənahi) kimi nasirlər o taylı-bu taylı ədəbiyyatımızı təmsil edirlər.

Klassik şairlərimizdən Qətran Təbrizi, Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi, Nəbati, Heyran xanım, Qürrətül-eyn və yuxarıda adları keçən çağdaşlarımızın şeirləri mənim tərtib etdiyim iki cildlik «Min beş yüz ilin oğuz şeiri» antologiyasında verilib. Balas Azəroğlu və Söhrab Tahir haqqında ayrıca yazılarım isə elə «Söz dünyası»nın bu cildində yer alıb. Ədəbiyyatın sərhədi yoxdur. İki qanadlı vahid Azərbaycan ədəbiyyatı var.